

Adrian Gendera
Uniwersytet Wrocławski
ORCID 0000-0002-9796-576X

„Wychowanie państwowe” w prywatnych niemieckich szkołach powszechnych południowo-zachodniej Wielkopolski w latach trzydziestych XX wieku

‘State Education’ in German Private Primary Schools in South-Western Greater Poland in the 1930s

The article deals with the implementation of the Piłsudski’s Sanation model of ‘state education’ in private primary schools with German as a medium of instruction, which in the Second Polish Republic in the 1930s functioned in south-western Greater Poland. It was a border area, culturally and historically bound by Polish-German relations, and important for state security. The schools belonged to individual lay people, United Evangelical Church communities or associations of the German national minority. The pupils, with few exceptions, belonged to the Lutheran Church. Inspection reports carried out by Polish school inspectorates prove that teaching (i.e. performance of teachers’ duties) was mainly influenced by current politics and Polish-German relations. Increased political tension in the second half of the 1930s resulted in a decline, though not everywhere, of ‘state education’, neglect of teaching the Polish language, history and geography, absence of Poland’s White Eagle emblem, separatist tendencies among the minority and a rise in ethnic hostility. Poor training of German teachers for teaching the Polish language was also revealed. Evangelical schools displayed worse results than others, which confirms the point advanced in historiography about the United Evangelical Church’s aversion to Poland.

Keywords: state education, German national minority, south-west Greater Poland, United Evangelical Church

Słowa kluczowe: wychowanie państwowe, niemiecka mniejszość narodowa, południowo-zachodnia Wielkopolska, Kościół ewangelicko-unijny.

Polska okresu międzywojennego była krajem borykającym się z różnorodnymi problemami, których uregulowania wymagała własna – młoda jeszcze – państwowość. Wśród istotnych dla państwa i społeczeństwa spraw znajdowała się kwestia mniejszości narodowych¹; ich edukacji i związku (emocjonalnego, tożsamościowego) z niepodległą Polską. Problematyka ta posiada bogatą literaturę², która nie wyczerpuje jednak możliwości badawczych. Jedną z nich podjęto w niniejszym opracowaniu³.

Wychowanie państwowe to istotny element wychowania szkolnego lat trzydziestych XX w.; element wiążący się z rządami sanacji. Podporządkowany był jemu nie tylko wystrój sal lekcyjnych ale także dydaktyka przedmiotów. Obowiązek ten dotyczył wszystkich szkół, również prywatnych i mniejszościowych. Artykuł odpowiada na pytania o praktykę i stosunek (autentyzm) nauczycieli oraz dzieci szkół prywatnych południowo-zachodniej Wielkopolski do powyższego obowiązku. Był to region – ze stolicą w Lesznie – przygraniczny, z długą historią kontaktów transgranicznych, kulturowej i ludnościowej wymiany, obecności Niemców w historii miast i wsi⁴. Artykuł, poniekąd jest także próbą oceny patriotyzmu pedagogów i dzieci oraz spojrzeniem na relacje polsko-niemieckie i Kościół ewangelicki (unijny) w prezentowanym okresie i obszarze.

¹ Według spisu powszechnego z 1921 r. 30,3%, a wg spisu z 1931 r. 30,9%. D. Matelski, *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, Poznań 1997, s. 29, 31 (dane w przypisach).

² Wybrane publikacje: J. Kornecki, *Szkolnictwo dla mniejszości narodowych w Polsce*, Warszawa 1929; S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1968; R. Dąbrowski, *Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność społeczno-kulturalna w latach 1918–1939*, Szczecin 1982; R. Gelles, *Rola szkoły niemieckiej w kształtowaniu obrazu Polski i Polaków w okresie międzywojennym*, wyd. I, Wrocław 1986 (oraz wyd. II, Wrocław 1991); P. Hauser, *Szkolnictwo niemieckie w Wielkopolsce i na Pomorzu w latach 1920–1925*, [w] *Pomorze – Polska – Europa. Studia i materiały z dziejów XIX i XX wieku*, red. Z. Karpus, J. Sziling, Z. Waszkiewicz, Toruń 1995; D. Matelski, *Szkolnictwo niemieckie w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy: kwartalnik poświęcony badaniom dziejów oświaty i wychowania w Polsce” R. XL, 1997, nr 3/4 (157–158), s. 153–167; H. Chałupczak, T. Browarek, *Szkolnictwo mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej*, [w] *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939*, red. E. Walewander, Lublin 2000, s. 281–307; K. Wójcik, *Szkolnictwo, życie kulturalne i społeczne mniejszości niemieckiej na Lubelszczyźnie w latach 1919–1939*, „Studia Niemcoznawcze” 2009, t. 43, s. 145–152; S. Walasek, *Szkolnictwo dla mniejszości płaszczyzną współpracy czy konfliktu? (II Rzeczypospolita)*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2014, t. 23, s. 339–351.

³ Artykuł stanowi rozwinięcie referatu wygłoszonego 06.12.2019 r. podczas konferencji IHN PAN w Warszawie (tytuł konferencji: *Szkolnictwo wyznaniowe i jego oddziaływanie na życie społeczno-kulturalne państwa oraz regionu w XX wieku*).

⁴ Na temat województwa, Leszna i regionu zob. K. Komolka, S. Sierpowski, *Leszno: zarys dziejów*, Poznań 1987; *Historia Leszna*, red. J. Topolski, Leszno 1997; ibidem, *Wielkopolska poprzez wieki*, Poznań 1999; *Dzieje Kościana*, red. K. Ziemińicz, t. 1 i 2, Kościan 2000.

Materiałem źródłowym są akta Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu⁵. Znajdują się w nich materiały dotyczące wizytacji prezentowanych w tekście szkół, korespondencja z właścicielami, kierownikami, nauczycielami, kuratorium i inspektoratami w powiatach. Wyłania się z nich obraz dydaktyki, poziomu nauczania, zdolności intelektualnych dzieci, wyposażenia szkół, a także wychowania obywatelsko-państwowego. Są to materiały proveniencji polskiej, polskich instytucji. Z tego powodu mogą ukazywać problem badawczy jednostronnie, co należy wziąć pod uwagę przy ocenie wychowania szkolnego. Zarzut braku obiektywizmu i bezstronności polskich urzędników szkolnych podniósł na przykład rawicki nauczyciel Wilhelm Messlin względem inspektora Stanisława Nowotnego, który ze swej strony część zarzutów oddalił, uznając za nieprawdziwe⁶. List Messlina jest jednym z nielicznych dokumentów strony niemieckiej ukazujących problem badawczy z perspektywy niepolskiej. Czy na podstawie powyżej wskazanych materiałów archiwalnych można ocenić obecność i autentyczność postaw propaństwowych i uczyć patriotycznych dzieci niemieckich i personelu pedagogicznego szkół? Uważam, że można. Wykaże to niniejszy artykuł, w którym obok źródeł wykorzystano także wybraną literaturę pomocniczą.

Liczba mniejszości niemieckiej na terenie województwa poznańskiego w latach 1918–1939 uległa znacznemu zmniejszeniu. Powodem były m.in. straty osobowe I wojny światowej, emigracja do Niemiec w okresie powstania wielkopolskiego i powstawania niepodległego państwa polskiego, mniejsza dzietność ewangelików (w dużej mierze Niemców) w porównaniu z katolikami. Według polskiego spisu powszechnego z 1921 r. województwo poznańskie zamieszkiwało 327 846 Niemców. W 1927 r. było ich już 246 757, co obrazuje znaczny spadek (81 089). W latach trzydziestych XX w. (do końca marca 1938 r.) w województwie zamieszkiwało nieco ponad 209 tysięcy Niemców. Po zmianie granic administracyjnych województwa poznańskiego (31 marca 1938 r.) liczba Niemców spadła do 191 056 osób (stan z 1 kwietnia 1938 r.), co było powodem powyższej zmiany granic, a nie emigracji z kraju. Podział wyznaniowy w województwie przeważnie pokrywał się z narodowym (Niemiec-ewangelikiem, choć byli także katolicy⁷). W 1936 r. w powiatach południowo-zachodnich województwa stosunek procentowy Niemców kształtował się następująco: po-

⁵ Archiwum Państwowe w Poznaniu [APP], zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 94, 197, 199, 203, 208, 213, 215, 228, 232, 234, 237, 242, 259.

⁶ APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 94, *Inspektorat Szkolny – Rawicz [akta dotyczące prywatnych szkół z niemieckim językiem nauczania]*, *Korespondencja*, k. 32–40.

⁷ Katolików pochodzenia niemieckiego było w Wielkopolsce: 1921 r. – 33 661 (2,06%), 1926 r. – 21 724 (1,23%), 1931 r. – 16 638 (0,88%). D. Matelski, *Mniejszość niemiecka*, s. 253.

wiat leszczyński 15–20%, kościański 3–5%, gostyński 3–5%, rawicki 5–10%⁸.

Prawo międzynarodowe i polskie zapewniały mniejszościom narodowym możliwość edukacji w ich własnych językach. Dzieci pobierały więc naukę w polskich szkołach powszechnych z klasami/oddziałami z językiem macierzystym mniejszości jako wykładowym oraz we własnych szkołach prywatnych⁹.

Niemieckojęzyczne prywatne szkoły powszechne funkcjonowały w II RP (lata trzydzieste XX w.) w oparciu o przywołaną już ustawę z 11 marca 1932 r. Nakładała ona na właściciela placówki oświatowej, jej kierownika i nauczycieli obowiązki m.in. wychowania moralnego i lojalnego w stosunku do państwa polskiego (art. 2, 4 i 6). Ich nieprzestrzeganie mogło wiązać się z upomnieniem, usunięciem kierownika lub nauczyciela z posady, a także likwidacją placówki oświatowej¹⁰. Prawo to stało zatem na straży lojalności mniejszości narodowych względem państwa polskiego.

W II RP funkcjonowały dwa główne wzory wychowawcze w szkolnictwie: model narodowy i wspomniany powyżej model państwowy (obywatelsko-państwowy). Oba miały na celu ukształtowanie mieszkańca kraju (członka narodu, obywatela) w określony, pożądany przez polityków sposób i przez to przydatny dla odradzającego i rozwijającego się państwa¹¹. Wychowanie narodowe było ideą Narodowej Demokracji akcentującą naród, jego dobro, kulturę i tożsamość. Miało na celu zjednoczenie narodu rozbitego przez dziesięciolecia rozbiorów i zjednoczenie do wspólnego życia w ramach jednego państwa. Akcentowało rozwijanie wartości takich, jak: dobro, piękno, sprawiedliwość, pa-

⁸ Ibidem, s. 28–36.

⁹ Zob.: *Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską* [art. 8 i 9 – A.G.], 28.06.1919, ibidem.com.pl/zrodla/1918-1939/polityka/miedzynarodowa/1919-06-28-traktat-wersalski-maly.html [31.10.2019]; *Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz.U. 1921, nr 44, poz. 267 [art. 118–119 – A.G.]; *Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku*, Dz.U. 1935, nr 30, poz. 227 [art. 81 – A.G.]; *Rozporządzenie Ministra b. dzielnicy pruskiej w sprawie przemiany szkolnictwa* [10.03.1920], Dz.U. Min. B. Dz. Pr. nr 16, 15.04.1920; *Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 roku o tymczasowym ustroju władz szkolnych*, Dz.U. 1920, nr 50, poz. 304; *Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 26 stycznia 1921 r. wydane w porozumieniu z Ministrem b. Dzielnicy Pruskiej w przedmiocie tymczasowego ustroju władz szkolnych na obszarze tej dzielnicy*, Dz.U. 1921, nr 46, poz. 283; *Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych*, Dz.U. 1932, nr 33, poz. 343; D. Matelski, *Szkolnictwo niemieckie*, s. 155; A. Gendra, *Dzieje szkolnictwa ewangelickiego (niemieckiego) w Osiecznej w latach 1918–1939*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2019, nr 20, z. 2, s. 82–88.

¹⁰ *Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych*, Dz.U. 1932, nr 33, poz. 343, art. 2, 4 i 6.

¹¹ E. Juško, *Wychowanie narodowe i państwowe w szkołach miasta Tarnowa i powiatu Tarnowskiego w okresie II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie” 2011, t. 18, nr 1, s. 47.

triotyzm¹², duch religijny¹³. Według encyklopedii PWN naród to „zbiorowość ludzi wyróżniająca się wspólną świadomością narodową, czyli poczuciem przynależności do wspólnoty definiowanej aktualnie jako naród”¹⁴. W modelu tym akcent położono więc na naród tworzący państwo; naród mogący składać się z ludzi różnych wyznań i pochodzenia etnicznego, ale zjednoczonych wspólną „świadomością narodową”. Inny pogląd prezentował model wychowawczy sanacji wprowadzany po 1926 r.; wychowanie obywatelsko-państwowe.

Wychowanie obywatelskie można rozumieć jako „wdrożenie do pełnienia funkcji obywatelskich oraz zapoznanie się z obowiązkami i prawami wyznaczonymi w ustawodawstwie państwowym” (definicja PWN)¹⁵. Zakładało ono naukę także kultury osobistej, zasad zachowania się, udziału w stowarzyszeniach społecznych (PCK, LOPP). Edukacja miała podawać szeroką wiedzę o państwie, polskiej historii, rodzimej geografii, bogactwach natury i rozwijającej się gospodarce (przemysłu). Akcentowano wątki humanistyczne (wybitni Polacy: wodzowie, wynalazcy, politycy). Ideałem wychowania był „obywatel-państwowiec” lojalny wobec władz i państwa, zaangażowany w pracę na jego rzecz. W programach szkolnych akcentowano przedmioty, które w sposób szczególny były użyteczne dla sprawy państwowej. Akcentowano zatem historię (ukazywanie polskich sukcesów, wygranych bitew, wybitne osoby, propolska interpretacja wydarzeń, porażki tłumaczono natomiast jako siłę Polaków do podnoszenia się z upadku), geografie (jako piękno rodzimych polskich krajobrazów, bogactwo natury, rozwój gospodarczy Polski), język polski (jako nośnik treści patriotycznych, naśladownictwo bohaterów literackich – patriotów, romantyków, znajomość literatury polskiej), śpiew (jako jedna z metod nauki języka polskiego, nośnik emocji i sentymentu polskiego). W czasie rządów sanacji (1926–1939) przez wychowanie państwowe starano się kształtować przyszły, państwowy patriotyzm oparty na wspomnianych powyżej wartościach (m.in. lojalność i służba państwu, znajomość dziejów i osiągnięć Polski, uznanie dla przywódców)¹⁶.

W prezentowanej części województwa poznańskiego w latach trzydziestych XX w. funkcjonowało 12 prywatnych szkół powszechnych. Przeważnie były

¹² Encyklopedia PWN podaje, iż patriotyzm to „umiłowanie ojczyzny jako miejsca pochodzenia i/lub zamieszkania”. Wskazuje także, iż można mówić o patriotyzmie „lokalnym” (region) lub patriotyzmie „ideologicznym” (miłujący naród, kraj urodzenia, zamieszkania). Patriotyzm to też gotowość do ofiary z siebie, swoich dóbr dla kraju. W takim rozumieniu będzie on analizowany w niniejszym tekście. encyklopedia.pwn.pl/haslo/3955049/patriotyzm.html [1.12.2019].

¹³ E. Juško, *op. cit.* s. 48–49.

¹⁴ encyklopedia.pwn.pl/haslo/narod;3945889.html [29.11.2019].

¹⁵ encyklopedia.pwn.pl/haslo/edukacja-obywatelska;3896550.html [10.12.2019].

¹⁶ M. Stolarczyk, *Wychowanie państwowe w Drugiej Rzeczypospolitej w świetle programów szkolnych (po wprowadzeniu Reformy Oświatowej z 1932 roku)*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2018, t. 37, z. 3, s. 218–230.

to szkoły I, ale też II (Rawicz¹⁷) i III (Leszno¹⁸) stopnia z językiem niemieckim jako wykładowym, koedukacyjne, dla dzieci każdego wyznania (choć w praktyce uczyły głównie ewangelickie). Utrzymywane były z dotacji bydgoskiego Deutscher Schulverein in Polen, opłat pobieranych od rodziców (czesne) i ewangelickiego podatku kościelnego¹⁹. Ich właścicielami były pojedyncze osoby świeckie (Pakosław, Siedmioróg, Gostyń, Kościan, Lubiń, Poniec, Rawicz²⁰), Niemieckie Stowarzyszenie Szkolne (Leszno)²¹ lub Ewangelickie Gminy Kościelne (Stare Bojanowo, Czempień, Osieczna²², Wilkowice) przynależne do Ewangelickiego Kościoła Unijnego²³.

Szkoły te podlegały Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu, które realizowało nadzór poprzez inspektoraty szkolne w powiatach. Inspektorzy szkolni podczas wizytacji zwracali uwagę m.in. na dydaktykę przedmiotów (szczególnie: historii, geografii, języka polskiego), wychowanie obywatelsko-państwowe, obecność symboli państwowych (godło, flaga), portretów prezydenta i marszałka Józefa Piłsudskiego, obrazów z polskimi krajobrazami. Badali też wpływy niemieckich organizacji politycznych (np. Jungdeutsche Partei für Pole²⁴) w szkołach, kontakt dzieci niemieckich z polskimi. Przyglądali się także

¹⁷ APP, zesp. 805, sygn. 237, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania w Rawiczu, Statut*, k. 1.

¹⁸ APP, zesp. 805, sygn. 213, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania – Leszno, Statut*, k. 1.

¹⁹ APP, zesp. 805, sygn. 199, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania Czempień, powiat Kościan, Sprawozdanie z wizytacji 05/06/1935*, k. 4.

²⁰ Rawicz (Maria Mahler), Pakosław (Liselotte Fellner), Siedmioróg (Gertruda Schüldke), Gostyń (Teodor Drews), Kościan (Wilhelm Heinze), Lubiń (Hildegarda Kunert), Poniec (Artur Sabiera). APP, zesp. 805, sygn. 237, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania w Rawiczu, Statut*, k. 1; APP, zesp. 805, sygn. 232, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania Pakosław powiat Rawicz, Statut*, k. 1; APP, zesp. 805, sygn. 242, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania Siedmioróg powiat Gostyń, Statut*, k. 1; APP, zesp. 805, sygn. 203, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania – Gostyń, Statut*, k. 55; APP, zesp. 805, sygn. 208, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania – Kościan, Statut*, k. 1; APP, zesp. 805, sygn. 215, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania w Lubiniu powiat Leszno, Statut*, k. 12; APP, zesp. 805, sygn. 234, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania Poniec powiat Gostyń, Statut*, k. 1.

²¹ APP, zesp. 805, sygn. 213, *Statut*, k. 1.

²² Więcej na temat szkoły w Osiecznej w latach 1918–1939, zob. A. Gendera, *op. cit.*, s. 81–99.

²³ APP, zesp. 805, sygn. 197, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania w Bojanowie, powiat Kościan, Statut*, k. 54; APP, zesp. 805, sygn. 199, *Statut*, k. 14; APP, zesp. 805, sygn. 228, *Prywatna Szkoła Powszechna z językiem niemieckim nauczania Osieczna powiat Leszno, Statut*, k. 1; APP, zesp. 805, sygn. 259, *Prywatna Szkoła Powszechna z językiem niemieckim nauczania Wilkowice, powiat Leszno, Statut*, k. 1.

²⁴ Narodowosocjalistyczna Młodziemiecka Partia w Polsce założona w 1931 r. w Bielsku. Od 1932 r. obecna na Górnym Śląsku, od 1934 r. także w Wielkopolsce i na Pomorzu. Od 1933 r.

ewentualnym ingerencjom pastorów ewangelicko-unijnych w życie szkoły i postawy dzieci. Wszystkie te elementy winny składać się na wychowawczą, państwową, a w dalszej perspektywie patriotyczną działalność szkół. Jaki obraz wychowania państwowego i patriotyzmu wyłaniał się z wizytacji?

Znajomość języka polskiego, ortografii, budowa dłuższych wypowiedzi, tworzenie zdań pytających i złożonych, czytanie po polsku i rozumienie tekstu przeczytanego była często w ocenie wizytatorów niezadowolająca lub dostateczna (szczególnie w młodszych klasach). Przeważnie nauczycielem języka polskiego był Niemiec (w mniejszych szkołach właściciel, a zarazem kierownik i nauczyciel w jednej osobie), który sam nie zawsze dobrze władał językiem polskim (Osieczna, Rawicz, Siedmioróg, Stare Bojanowo, Czemiń, Leszno, Wilkowice). Powodowało to powizytacyjne usunięcia tych nauczycieli z pracy w szkole lub przynajmniej odbieranie im zajęć z języka polskiego z pozostawieniem prawa do nauczania innych przedmiotów (po niemiecku)²⁵. Zatrudniani następnie Polacy (Siedmioróg) mieli za to podnosić poziom znajomości języka polskiego i nadrabiać zaległości²⁶. Powodem słabości językowej dzieci był oczywiście nie tylko nieodpowiedni nauczyciel, ale także środowisko rodzinne i szkolne. W domu nie używały bowiem języka polskiego. Nie zawsze miały też kontakt z polskimi dziećmi, co było widoczne zwłaszcza we wsiach z dużą liczbą Niemców (Stare Bojanowo i okolice). Separacja miała miejsce także w szkołach prywatnych, które działały w oddzieleniu od szkół polskich (odrębne miejsca i budynki)²⁷. Nie musiały więc używać języka polskiego.

W każdej z bibliotek szkolnych znajdowały się książki polsko- i niemieckojęzyczne. Zasób wahał się od kilku do ponad stu egzemplarzy w zależności od szkoły. Dzieci wypożyczały głównie książki niemieckie, co ze względów językowych jest zrozumiałe. Wizytatorzy zwracali uwagę na obecność niewłaściwych czy wręcz zakazanych książek. Wnioskowali następnie ich usunięcie, co było realizowane przez właścicieli placówek oświatowych. Książkami niewłaściwymi były te, które zostały wydane przed 1918 r. Zawierały bowiem nieaktualne

wydawała pismo „Der Aufbruch”. Partia krzewiła myśl narodowosocjalistyczną wśród mniejszości niemieckiej w Polsce. Była najsilniejszą organizacją polityczną mniejszości. portal.ehri-project.eu/units/de-002429-r_8002 [30.11.2019].

²⁵ APP, zesp. 805, sygn. 197, *Pismo z Kuratorium do pana Emila Bürgerera*, k. 4; APP, zesp. 805, sygn. 199, *Sprawozdanie z wizytacji 18.03.1937*, k. 6–11; APP, zesp. 805, sygn. 213, *Sprawozdanie z wizytacji 05.03.1935*, k. 18–19; APP, zesp. 805, sygn. 228, *Sprawozdanie z wizytacji 17.04.1936*, k. 43; APP, zesp. 805, sygn. 237, *Sprawozdanie z wizytacji 19.11.1934 i 16.04.1935*, k. 19–22; APP, zesp. 805, sygn. 242, *Pismo zd. 12.04.1939* oraz *Sprawozdanie z wizytacji 15.06.1934*, k. 7–9; APP, zesp. 805, sygn. 259, *Sprawozdanie z wizytacji 20.05.1937*, k. 23–33; A. Gendera, *op. cit.*, s. 91–92.

²⁶ APP, zesp. 805, sygn. 242, *Sprawozdanie w wizytacji 25.02.1939*, k. 21–29.

²⁷ APP, zesp. 805, sygn. 197, *Sprawozdanie z wizytacji 04.03.1937*, k. 18–23; sygn. 228, *Sprawozdanie z wizytacji 17.04.1936*, k. 43; A. Gendera, *op. cit.*, s. 85, 88.

treści, mapy. Niewłaściwymi i zakazanymi, były też te, które zawierały treści antypaństwowe lub błędne historycznie (zapewne propagujące niemiecką wizję dziejów). W poniemieckiej szkole stwierdzono obecność książek zakazanych traktujących o kolonizacji Poznańskiego przez Niemców (książka wydana w Niemczech). Nakazano ich usunięcie, co zostało wykonane. Niewłaściwe książki (treść historyczna) nakazano usunąć także ze szkoły w Lesznie²⁸. Czytelnictwo niemieckojęzyczne wspierali nauczyciele, a także ewangelicy duchowni. Przykładem był pastor z Pakosławia, który użyczał książki z własnej lub parafialnej biblioteki²⁹.

Sprawozdania powizytacyjne ukazują przypadki zaniedbań w nauczaniu historii. Bywało, iż dzieci miały braki w podstawowej faktografii (Wilkowice, Gostyń) lub materiał był przerobiony, ale nieutrwalony (Kościan). W Osiecznej stwierdzono niezgodność lekcji z programem, dużą dowolność treści. Dzieci (Siedmioróg) nie miały żadnej wiedzy na temat prezydenta Polski, marszałka i Edwarda Rydza-Śmigłego. W innej umniejszono lub pomijano też sukcesy Polaków, takie jak Bitwa pod Grunwaldem, pokój toruński, działalność wybitnych Polaków (Stare Bojanowo). Problemem była również interpretacja, brak właściwego naświetlenia historii czyli propolskiego wytłumaczenia dziejów (Rawicz, Czemiń). Brakowało też odpowiednich map historycznych i rycin. Bywało, iż używano nieaktualne, wydane jeszcze przed 1918 r. (Wilkowice)³⁰.

W geografii wskazywano głównie na brak aktualnych pomocy naukowych: map i globusów wydanych po 1918 r. Brakowało też obrazów z krajobrazami polskimi i scenkami z polskiego życia codziennego. Bywały za to krajobrazy niemieckie (Poniec, Rawicz, Pakosław, Wilkowice). W Siedmiorogu nauczycielka Schüldke swoją obojętnością dla zasług Polaków zabarwiać miała przekaz lekcji geografii i historii. W Bojanowie – z braku czasu – pomijano m.in. zasoby mineralne i możliwości gospodarcze Polski, jej przemysł. Wspominano jedynie o Górnym Śląsku³¹.

²⁸ APP, zesp. 805, sygn. 213, *Sprawozdanie z wizytacji 26/27.02.1937*, k. 20–26; APP, zesp. 805, sygn. 234 *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania Poniec powiat Gostyń, Sprawozdanie z wizytacji 15.05.1937*, k. 18–24.

²⁹ APP, zesp. 805, sygn. 232, *Pismo do Kuratorium zd. 25.06.1934*, k. 5–6.

³⁰ APP, zesp. 805, sygn. 197, *Sprawozdanie z wizytacji 17.06.1936*, k. 24–27; APP, zesp. 805, sygn. 199, *Sprawozdanie z wizytacji 18.03.1937*, k. 6–11; APP, zesp. 805, sygn. 203, *Sprawozdanie z wizytacji 25.05.1934*, k. 12–14; APP, zesp. 805, sygn. 208, *Sprawozdanie z wizytacji 05/06.1935*, k. 5–6; APP, zesp. 805, sygn. 228, *Sprawozdanie z wizytacji 17.04.1936*, k. 43; APP, zesp. 805, sygn. 232, *Sprawozdanie z wizytacji 11.06.1937*, k. 15–19; APP, zesp. 805, sygn. 237, *Sprawozdanie z wizytacji 19.11.1934* oraz *16.04.1935*, k. 19–22; APP, zesp. 805, sygn. 259, *Sprawozdanie z wizytacji 20.05.1937*, k. 23–33; A. Gendera, *op. cit.*, s. 91.

³¹ APP, zesp. 805, sygn. 197, *Sprawozdanie z wizytacji 17.06.1936*, k. 25; APP, zesp. 805,

Śpiew był stosowany jako metoda nauki języka polskiego oraz utrwalania treści patriotycznych (Rawicz, Osieczna). Problemem bywała znajomość lub zrozumienie przesłania hymnu państwowego. Miały z tym problem dzieci niemieckie z Osiecznej. Znały tylko pierwszą zwrotkę hymnu państwowego. Nie rozumiały natomiast jego historycznego i patriotycznego przesłania³².

W niektórych przypadkach (Leszno) w szkołach brakowało godła państwowego, portretu prezydenta Polski lub marszałka, które winny wisieć na głównej ścianie budynku. Podobnie było w Rawiczu, gdzie wizytatorzy znaleźli je schowane w szufladzie w jednym z pomieszczeń szkolnych. Stwierdzano także nadmiar portretów na ścianie (Osieczna) i polecano ich uporządkowanie; pozostawienie godła, obrazu Chrystusa, portretu Ignacego Mościckiego i Józefa Piłsudskiego. Zalecano także użycie odpowiednich, zapewne nowych lub bardziej dopasowanych do powagi prezentowanego wizerunku, opraw (Osieczna). W Rawiczu wskazano na niewłaściwy zdaniem inspektora opis polskiej flagi i godła. Dzieci miały opisać flagę posługując się językiem niemieckim zamiast polskim („rot und weiß” zamiast „biało-czerwona”). Godło opisywały natomiast jako „biały orzeł na czerwonym obrazku”, co również nie zostało dobrze przyjęte przez polskiego wizytatora³³.

Według wizytatorów prywatnych szkół niemieckich wychowanie obywatelsko-państwowe było przeważnie realizowane, choć występowały problemy. Dzieci uczono kultury osobistej, higieny, ruchu fizycznego, zachęcano do uczestnictwa w lokalnych organizacjach dziecięcych i młodzieżowych (np. PCK). Przeważnie stwierdzano też lojalność wobec państwa polskiego i mały wpływ czynników niemieckich na życie szkoły (pierwsza połowa lat trzydziestych XX w.). Wizytatorzy wskazywali zarazem, iż lojalność państwowa – w ich ocenie – miewała postać jedynie urzędową, zewnętrzną lub pozorną, jak np. w Czempiniu (1935)³⁴. Inspektorzy nie odczuwali autentycznego przekonania dla sprawy polskiej. Generalnie, lojalność, wychowanie państwowe, znajomość języka polskiego czy historii lepiej prezentowały się w szkołach, których właścicielem była osoba świecka. Problemy były bardziej widoczne w szkołach Ewangelickich Gmin Kościelnych i Niemieckiego Stowarzyszenia Szkolnego w Lesz-

sygn. 232, *Sprawozdanie z wizytacji 11.06.1937*, k. 15–19; APP, zesp. 805, sygn. 234 *Sprawozdanie z wizytacji 06.05.1936*, k. 15–17; APP, zesp. 805, sygn. 237, *Sprawozdanie z wizytacji 19.11.1934* oraz *16.04.1935*, k. 19–22; APP, zesp. 805, sygn. 242, *Sprawozdanie z wizytacji 25.02.1939*, k. 21–29; APP, zesp. 805, sygn. 259, *Sprawozdanie z wizytacji 20.05.1937*, k. 23–33.

³² APP, zesp. 805, sygn. 94, *Pismo Wilhelma Messlina do Kuratorium*, k. 37; sygn. 228, *Sprawozdanie z wizytacji 17.04.1936*, k. 43; A. Gendera, *op. cit.*, s. 91–92.

³³ APP, zesp. 805, sygn. 237, *Sprawozdanie z wizytacji 19.11.1934* oraz *16.04.1935*, k. 19–22; APP, zesp. 805, sygn. 228, *Sprawozdanie z wizytacji 17.04.1936*, k. 43; A. Gendera, *op. cit.*, s. 91–92.

³⁴ APP, zesp. 805, sygn. 199, *Sprawozdanie z wizytacji 05/06.1935*, k. 4–6.

nie. Skrajnie negatywnym przykładem były Wilkowice. Według sprawozdania powizytacyjnego (30 maja 1937 r.) duże zaniedbania dotyczyły tam nie tylko wychowania obywatelsko-państwowego (brak dyscypliny i kultury), języka polskiego, historii ale też języka niemieckiego i innych przedmiotów. Właściciel lekcewałzył władze oświatowe, bez zgody inspektoratu zatrudniał nauczycieli, w tym zupełnie niekompetentnych (znaczne braki wiedzy). Nauczyciele wskazywali na duży wpływ miejscowego pastora Emila Scholza, znanego z antypolskiej postawy („bojowy Niemiec”), na kierownika szkoły. Sytuacja była na tyle zła, że dzieci katolickie pochodzenia niemieckiego uczęszczały do szkoły polskiej, w której nie było osobnego oddziału niemieckojęzycznego. Sytuację poprawiała kilkukrotna groźba zamknięcia szkoły. Wizytacja z dnia 30 marca 1938 r. wykazała znaczną, wręcz radykalną, poprawę sytuacji. Szkoła mogła nadal funkcjonować³⁵. Niewłaściwa sytuacja (nauczanie języka polskiego, kwestie godła, portretów, hymnu państwowego) była także we wspomnianej już Osiecznej, gdzie miejscowy pastor, Werner Nieder, został odnotowany przez władze powiatowe jako niebezpieczny dla państwa. Z tego powodu w sierpniu 1939 r. wydalono go z Polski³⁶. Podobnie było w Starym Bojanowie, gdzie niewłaściwy wpływ na dzieci wywierał katecheta Helmut Bomke („mąż zaufania Schulverein”) i śmigieński pastor Gültlet „wielki szowinista znany z pracy antypaństwowej”³⁷. W dwóch szkołach stwierdzono także bezprawne (wbrew statutowi i bez zgody władz oświatowych) przyjmowanie dzieci polskich (Rawicz, Wilkowice)³⁸. Decyzją władz oświatowych dzieci te były usuwane ze szkoły niemieckiej i przenoszone do szkoły polskiej.

Ingerencję czynników niemieckich (politycznych) (Jungdeutsche Partei für Pole) stwierdzono w Rawiczu, Starym Bojanowie i Siedmiorogu. Rawicka szkoła poprzez nauczycieli i silny wpływ czynników niemieckich „krzewiła niemczyznę w Rawiczu i okolicy”. Uczniów miano angażować do rozprowadzania w terenie niedozwolonej niemieckiej prasy i czasopism bezdebitowych³⁹. Dnia 31 sierpnia 1939 r. szkoła ta zastała zamknięta – do czasu wyjaśnienia – z powodu kłopotów z kwestią własności placówki. Problem zaistniał po śmierci właścicielki Marii Mahler (9 stycznia 1939 r.) i do końca sierpnia 1939 r. nie

³⁵ APP, zesp. 805, sygn. 259, *Sprawozdanie z wizytacji 20.05.1937* oraz *30.03.1938*, k. 23–38.

³⁶ APP, zesp. 805, sygn. 228, *Sprawozdanie z wizytacji 17.04.1936*, k. 43; D. Matelski, *Mniejszość niemiecka*, s. 231. D. Czwojdrak, *Duchowni ewangelicy w Osiecznej w XVII–XX w.*, „Zeszyty Osieckie” 2013, nr 21, s. 28; A. Gendera, *op. cit.*, s. 95.

³⁷ APP, zesp. 805, sygn. 197, *Sprawozdanie z wizytacji 05/06.1935*, k. 28–30.

³⁸ APP, zesp. 805, sygn. 237, *Pismo Kuratorium do kierownictwa szkoły zd. 03.12.1934*, k. 4; APP, zesp. 805, sygn. 259, *Sprawozdanie z wizytacji 20.05.1937*, k. 23–33.

³⁹ APP, zesp. 805, sygn. 94, *Pismo Inspektoratu do Kuratorium zd. 25.10.1938*, k. 78–79; APP, zesp. 805, sygn. 94, *Pismo Kuratorium do Ministerstwa Wyznań i Oświecenia Publicznego zd. 04.08.1939*, k. 24.

został rozwiązany⁴⁰. Miesiąc wcześniej, 31 lipca 1939 r. zamknięto także szkołę w Osiecznej, gdyż utraciła prawo wynajmu lokalu szkolnego i zgodnie z ustawą (11 marca 1932 r.) nie mogła dalej przez to funkcjonować⁴¹. W Siedmiorogu właścicielka a zarazem kierowniczka szkoły Schüldke (w 1939 r.) w ocenie wizytatorów miała być osobą tylko pozornie lojalną, a w rzeczywistości obojętną dla kultury polskiej, słabo władającą językiem polskim, nie zabiegającą o zgodne życie i współpracę Niemców z Polakami. Ponadto miała (na co wizytator nie znalazł dowodów, ale otrzymał takie doniesienia) w budynku szkolnym zezwalać na częste spotkania niemieckich organizacji. Uczestniczący w nich Niemcy mieli natomiast przejawiać antypolskość i być „obecnie bardziej agresywni”⁴².

Podsumowując, w przypadku niemieckich szkół prywatnych można mówić o raczej poprawnym formalnie wychowaniu państwowo-obywatelskim, natomiast trudno dostrzec przejawy patriotyzmu wobec Polski. Problem dotyczył zwłaszcza – jak zaznaczono już wcześniej – szkół gmin ewangelickich, co nie dziwi, wiedząc jak negatywny i rewizjonistyczny był stosunek Ewangelickiego Kościoła Unijnego do powstania i bytu niepodległej Polski⁴³. Negatywny wpływ miała też polityka. Pojawiają się wzmianki o nauczycielach zaangażowanych politycznie (Jungdeutsche Partei). Należy podkreślić, że postawa właścicieli i nauczycieli szkół radykalizowała się wraz z narastaniem napięcia międzynarodowego i zbliżającym się 1939 r. Nauczyciele uznawani w 1934 r. za lojalnych i prawidłowo nauczających (także języka polskiego), kilka lat później (od 1937 r.) opisywani byli jako nieprzychylni, pozornie lojalni, zaniedbujący naukę języka polskiego i historii, wspierający niemczyznę (Siedmioróg).

Jednym z pytań badawczych postawionych w artykule była możliwość określenia patriotyzmu dzieci i pedagogów; jego autentyzmu. Oczywiście dokumenty nie pozwalają zajrzeć do serc i uczuć osób, pokazują jednak pewien zarys postaw, przynajmniej zewnętrzną cechę części społeczności (dzieci i nauczycieli, przypuszczalnie ich rodzin i środowiska zamieszkania). Pozwalają przez to na wnioskowanie na podstawie zewnętrznych przejawów i w myśl nauki „poznać ich po ich owocach”⁴⁴, o postępowaniu i zapewne przekonaniu części mniej-

⁴⁰ APP, zesp. 805, sygn. 94, *Zawiadomienie zd. 15.06.1939*, k. 29; APP, zesp. 805, sygn. 237, *Pismo Kuratorium do Tomasza Maślaka zd. 03.07.1939*, k. 18.

⁴¹ APP, zesp. 805, sygn. 228, *Pismo Kuratorium do Ewangelickiej Gminy Kościelnej w Osiecznej zd. 21.08.1939*, k. 9–10; A. Gendera, *op. cit.*, s. 93.

⁴² APP, zesp. 805, sygn. 242, *Sprawozdanie z wizytacji 25.02.1939*, k. 21–29.

⁴³ Więcej na temat Ewangelickiego Kościoła Unijnego zob.: E. Alabrudzińska, *Znaczenie kwestii wyznaniowych w działalności narodowo-politycznej Niemców w II Rzeczypospolitej*, „Dzieje Najnowsze” 2006, nr XXXVIII, s. 81–93; O. Kiec, *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Poznań 2015.

⁴⁴ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych* (Biblia Tysiąclecia), wyd. V, oprac. zespół Biblistów Polskich z inicjatywy benedyktynów tyńskich, red. K. Dy-

szości niemieckiej, a zwłaszcza nauczycieli. Sprawozdania wizytacyjne wiele miejsca poświęcają właśnie osobom, które miały niemały wpływ na postawę dzieci i rodziców (autorytet nauczyciela). Jako podsumowanie można przywołać słowa Żanny Kormanowej, dyrektor Departamentu Reformy Szkolnictwa i Wychowania w Ministerstwie Oświaty, wypowiedziane co prawda w okresie późniejszym niż prezentowany w artykule ale jakże wymowne. Kormanowa miała powiedzieć podczas zjazdu kuratorów w 1947 r., że „dusza nauczyciela to jest drogą do duszy młodzieży”⁴⁵. Taką „drogą” byli niewątpliwie również pedagodzy okresu międzywojennego; przykład ich państwowej lojalności i patriotyzmu lub ich braku. Mówiąc o obecności patriotyzmu w prywatnych szkołach niemieckich można raczej wskazać na patriotyzm proniemiecki, ukierunkowany ku dawnej niemieckiej ojczyźnie, narodowości, krajobrazowi i historii Niemiec, własnemu językowi. Niewątpliwie duża była w tym zasługa pedagogów, domu rodzinnego i środowiska (diaspora, izolacja), w którym żyły dzieci.

Bibliografia

Materiały archiwalne

- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 197, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania w Bojanowie, powiat Kościan, Statut*, k. 54.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 199, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania Czempień, powiat Kościan, Statut*, k. 14.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 228, *Prywatna Szkoła Powszechna z językiem niemieckim nauczania Osieczna powiat Leszno, Statut*, k. 1.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 215, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania w Lubiniu powiat Leszno, Statut*, k. 12.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 259, *Prywatna Szkoła Powszechna z językiem niemieckim nauczania Wilkowie, powiat Leszno, Statut*, k. 1.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 94, *Inspektorat Szkolny – Rawicz [akta dotyczące prywatnych szkół z niemieckim językiem nauczania], Pismo Kuratorium do Ministerstwa Wyznań i Oświecenia Publicznego zd. 04.08.1939*, k. 24.

narski, M. Przybył, red. nauk. A. Jankowski et al., Poznań 2000, s. 1295.

⁴⁵ K. Kosiński, *O nową mentalność: życie codzienne szkoły 1945–1956*, Warszawa 2000, s. 144.

- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 94, *Inspektorat Szkolny – Rawicz [akta dotyczące prywatnych szkół z niemieckim językiem nauczania]*, *Pismo Wilhelma Messlina do Kuratorium*, k. 37.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 199, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania Czempin, powiat Kościan*, *Sprawozdanie z wizytacji 05/06.1935*, k. 4–6.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 259, *Prywatna Szkoła Powszechna z językiem niemieckim nauczania Wilkowice, powiat Leszno*, *Sprawozdanie z wizytacji 30.03.1938*, k. 34–38.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 234, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania Poniec powiat Gostyń*, *Sprawozdanie z wizytacji 06.05.1936*, k. 15–17.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 242, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania Siedmioróg powiat Gostyń*, *Sprawozdanie z wizytacji 25.02.1939*, k. 21–29.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 197, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania w Bojanowie, powiat Kościan*, *Sprawozdanie z wizytacji 17.06.1936*, k. 24–27.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 199, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania Czempin, powiat Kościan*, *Sprawozdanie z wizytacji 18.03.1937*, k. 6–11.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 203, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania – Gostyń*, *Sprawozdanie z wizytacji 25.05.1934*, k. 12–14.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 208, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania – Kościan*, *Sprawozdanie z wizytacji 05/06. 1935*, k. 5–6.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 232, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania Pakoślaw powiat Rawicz*, *Sprawozdanie z wizytacji 11.06.1937*, k. 15–19.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 237, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania w Rawiczu*, *Sprawozdanie z wizytacji 19.11.1934 oraz 16.04.1935*, k. 19–22.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 259, *Prywatna Szkoła Powszechna z językiem niemieckim nauczania Wilkowice, powiat Leszno*, *Sprawozdanie z wizytacji 20.05.1937*, k. 23–33.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 232, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania Pakoślaw powiat Rawicz*, *Pismo do Kuratorium zd. 25.06.1934*, k. 5–6.

- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 213, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania – Leszno, Sprawozdanie z wizytacji 26/27.02.1937*, k. 20–26.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 234, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania Poniec powiat Gostyń, Sprawozdanie z wizytacji 15.05.1937*, k. 18–24.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 197, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania w Bojanowie, powiat Kościan, Sprawozdanie z wizytacji 04.03.1937*, k. 18–23.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 94, *Inspektorat Szkolny – Rawicz [akta dotyczące prywatnych szkół z niemieckim językiem nauczania], Korespondencja*, k. 32–40.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 213, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania – Leszno, Statut*, k. 1.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 237, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania w Rawiczu, Statut*, k. 1.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 232, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania Pakoślaw powiat Rawicz, Status*, k. 1.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 242, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania Siedmioróg powiat Gostyń, Statut*, k. 1.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 203, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania – Gostyń, Statut*, k. 55.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 208, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania – Kościan, Statut*, k. 1.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 234, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania Poniec powiat Gostyń, Statut*, k. 1.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 197, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania w Bojanowie, powiat Kościan, Pismo z Kuratorium do pana Emila Bürgera*, k. 4.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 213, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania – Leszno, Sprawozdanie z wizytacji 05.03.1935*, k. 18–19.

- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 242, *Prywatna Szkoła Powszechna z niemieckim językiem nauczania Siedmioróg powiat Gostyń*, *Pismo zd.* 12.04.1939 oraz *Sprawozdanie z wizytacji* 15.06.1934, k. 7–9.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 228, *Prywatna Szkoła Powszechna z językiem niemieckim nauczania Osieczna powiat Leszno*, *Pismo Kuratorium do Pawła Wandreya zd.* 24.06.1937, k. 7.
- APP, zesp. 805 *Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu*, sygn. 228, *Prywatna Szkoła Powszechna z językiem niemieckim nauczania Osieczna powiat Leszno*, *Sprawozdanie z wizytacji* 17.04.1936, k. 43.

Opracowania

- Alabrudzińska E., *Znaczenie kwestii wyznaniowych w działalności narodowo-politycznej Niemców w II Rzeczypospolitej*, „Dzieje Najnowsze” 2006, nr XXXVIII, s. 81–93.
- Chałupczak H., Browarek T., *Szkolnictwo mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej*, [w] *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939*, red. E. Walewander, Lublin 2000, s. 281–307.
- Czwojdrak D., *Duchowni ewangelicy w Osiecznej w XVII–XX w.*, „ZO” 2013, nr 21, s. 25–31.
- Dąbrowski R., *Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność społeczno-kulturalna w latach 1918–1939*, Szczecin 1982.
- Dzieje Kościana*, red. K. Ziemięwicz, t. 1 i 2, Kościan 2000.
- encyklopedia.pwn.pl/haslo/3955049/patriotyzm.html [01.12.2019].
- encyklopedia.pwn.pl/haslo/edukacja-obywatelska;3896550.html [10.12.2019].
- encyklopedia.pwn.pl/haslo/narod;3945889.html [29.11.2019].
- Gelles R., *Rola szkoły niemieckiej w kształtowaniu obrazu Polski i Polaków w okresie międzywojennym*, wyd. I, Wrocław 1986 (oraz wyd. II, Wrocław 1991).
- Gendera A., *Dzieje szkolnictwa ewangelickiego (niemieckiego) w Osiecznej w latach 1918–1939*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2019, nr 20, z. 2, s. 81–99.
- Hauser P., *Szkolnictwo niemieckie w Wielkopolsce i na Pomorzu w latach 1920–1925*, [w] *Pomorze–Polska–Europa. Studia i materiały z dziejów XIX i XX wieku*, red. Z. Karpus, J. Sziling, Z. Waszkiewicz, Toruń 1995.
- Historia Leszna*, red. J. Topolski, Leszno 1997.
- Juśko E., *Wychowanie narodowe i państwowe w szkołach miasta Tarnowa i powiatu Tarnowskiego w okresie II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie” 2011, t. 18, nr 1, s. 47–59.

- Kiec O., *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Poznań 2015.
- Komolka K., Sierpowski S., *Leszno: zarys dziejów*, Poznań 1987.
- Kornecki J., *Szkolnictwo dla mniejszości narodowych w Polsce*, Warszawa 1929.
- Kosiński K., *O nową mentalność: życie codzienne szkoły 1945–1956*, Warszawa 2000.
- Matelski D., *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, Poznań 1997.
- Matelski D., *Szkolnictwo niemieckie w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, „Prze-
gląd Historyczno-Oświatowy: kwartalnik poświęcony badaniom dziejów
oświaty i wychowania w Polsce” 1997, R. XL, nr 3/4 (157–158), s. 153–167.
- Mauersberg S., *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce
1918–1939*, Warszawa 1968.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych
(Biblia Tysiąclecia)*, wyd. V, oprac. zespół Biblistów Polskich z inicjatywy
benedyktynów tynieckich, red. Dynarski K., Przybył M., red. nauk. Jankow-
ski A. et al., Poznań 2000
- Stolarczyk M., *Wychowanie państwowe w Drugiej Rzeczypospolitej w świetle pro-
gramów szkolnych (po wprowadzeniu Reformy Oświatowej z 1932 roku)*, „Lu-
belski Rocznik Pedagogiczny” 2018, t. 37, z. 3, s. 215–235.
- Topolski J., *Wielkopolska poprzez wieki*, Poznań 1999.
- Walasek S., *Szkolnictwo dla mniejszości płaszczyzną współpracy czy konfliktu?:
(II Rzeczpospolita)*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Często-
chowie. Pedagogika” 2014, t. 23, s. 339–351.
- Wójcik K., *Szkolnictwo, życie kulturalne i społeczne mniejszości niemieckiej na
Lubelszczyźnie w latach 1919–1939*, „Studia Niemcoznawcze” 2009, t. 43,
s. 145–152.